

На роздоріжжі: українська Національно-визвольна війна середини XVII ст. в сучасній російській історіографії

Віктор Брехуненко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 78-96.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

**НА РОЗДОРІЖЖІ:
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
СЕРЕДИНИ XVII СТ.
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Національно-визвольна війна, що спалахнула в 1648 р. в Україні, завжди була дражливою темою для російської історіографії, утім, як і для інших основних потуг-конкуренток на цьому полі — історіографій української та польської. Надто вже масштабною, неоднозначною, відчутною до сьогодні виглядає роль Національно-визвольної війни в історичній долі України, Московії, Речі Посполитої, Східної Європи загалом. Це зумовило вплив позанаукових чинників на історіографічне освоєння зазначеної проблеми особливо сильним, а подекуди й узагалі екзальтованим. Коли мова йде про російську історіографію XVIII — 80-х рр. XX ст., генетичну попередницю сучасної російської історіографії, то ключове місце в системі таких позанаукових контекстів належить, безумовно, імперській парадигмі розвитку Російської держави. Саме імперська складова світобачення російських еліт стала найвпливовішим фактором розвитку російської історіографії Національно-визвольної війни.

По-суті, російська історіографія проблеми завжди засадничо розвивалася в річищі наукового супроводу української політики Росії, дошукуючись відповідей на специфічні виклики часу. Попри широкий діапазон створених російськими дослідниками концептів, відправним пунктом кожного з них виступав усе-таки великодержавний підхід. Він був характерним уже для перших побіжних звернень до проблеми, датованих так званим «переднауковим періодом розвитку російської історіографії», коли, як влучно узагальнив Д. Шанський, домінував «прагматичний підхід у способах писання історії, для якого історія була служанкою ідеології, підшуковуючи необхідні приклади та підтвердження нібито самостійних, самоцінних і незалежних від неї принципів»¹. Не вийшли за рамки великодержавництва навіть історики юридичної школи останньої третини XIX — початку XX ст., чий внесок у дослідження окремих ділянок Національно-визвольної війни і особливо Березневих статей та правового характеру україн-

сько-московських відносин важко переоцінити. Крізь імперські окуляри, добровільно-примусово змушувала дивитися на проблему всіх радянських дослідників й ідеологічна машина СРСР.

Як і більшість явищ суспільної думки, котрим доля відміряла проіснувати певний проміжок часу, великодержавний підхід російської історіографії до історії Національно-визвольної війни не уник модифікування. Амплітуда коливань тут виявилася відносно широкою: від ортодоксального великодержавництва до поміркованого. Поміж цими крайніми позиціями зустрічаємо силу проміжних, так що ледве не кожен російський дослідник відзначився власним варіантом трактування проблеми. Водночас — і це найголовніше — сповідування великодержавного підходу (навіть ортодоксального) не створювало незборимих перешкод для результативного дослідження російськими істориками конкретних аспектів проблеми. Почасти сприяла цьому необхідність витримувати інтелектуальну конкуренцію з українським та польським відгалуженнями процесу історіографічного освоєння проблематики Національно-визвольної війни.

Російській історіографії XVIII—XX ст. належить низка важливих дослідницьких пріоритетів, і то навіть у тих ділянках, розробка яких підважувала власне російську великодержавну візію Національно-визвольної війни. Для прикладу, затятий ортодокс, учень С. Соловйова Г. Карпов, з його далекими від суто наукової критики філіпіками на адресу М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, О. Бодяньського, автора «Історії Русів» та кумедним проголошенням усіх немосковських джерел (особливо польських) іманентно недостовірними², стояв біля витоків актового джерелознавства історії Національно-визвольної війни, історіографії джерелознавства, історіографії археографії; він був першим, хто зробив переяславсько-московську систему 1654 р. об'єктом спеціального дослідження тощо.

Безроздільне домінування великодержавної підкладки в російських дослідженнях Національно-визвольної війни протягом XVIII — 80-х рр. XX ст., генетична спорідненість російських дорадянських та радянських концептів, звісно, не могли не мати свого впливу на погляди російських дослідників у післярадянську добу. Інша справа, що новітні зміни в інтелектуальному розвитку історичної науки в Росії загалом спрацьовували й спрацьовують далі на послаблення тиску концептуального багажу, успадкованого з попередніх часів, сприяючи усуненню (як і у випадку з українською історіографією) бодай кри-

чуших невідповідностей між свідченнями джерел і нав'язаними ідеологічними чинниками дослідницьких конструкцій. Можливість безпосереднього знайомства з новітніми методологіями дослідження, відчутне оновлення успадкованого з радянських часів інструментарію та понятійного апарату історичної науки, доступність доробку з поля історії Національно-визвольної війни західних вчених (Ф. Сисин, Ю. Гаєцький, С. Сенік, А. Перналь, Г. Кунке, С. Величенко, Д. Басараб та ін.), прихід нової хвилі дослідників, не обтяжених спадком своїх попередніх напрацювань, — усе це створювало підґрунтя для перегляду колишніх стереотипів. В аналогічному напрямку впливав на російську історіографію й сплеск зацікавлень історією Національно-визвольної війни в середовищі українських істориків, який вилився в розширення проблематики та концептуальних горизонтів досліджень, в уведення до наукового вжитку нових масивів джерел, у наукові дискусії (хоча й не завжди коректні) тощо.

Однак, з огляду на зауважену вище інтровертність тематики Національно-визвольної війни в будь-якому випадку, не варто було очікувати від російської історіографії неможливого — зміни пункту бачення. Як важко вимагати від польських дослідників принципової відмови від концепту «війни домової», так і від російських — оцінки Національно-визвольної війни безвідносно до російської перспективи. Куди продуктивніше, як видається, буде спуститися щаблем нижче й зосередитися на з'ясуванні інших, до того ж у підсумку впливовіших чинників: характеру спадкоємності з попередньою історіографічною традицією, ставлення до неконструктивної спадщини (анахронізми, упередженість підходів, невмотивованість узагальнень і т. д.), стосунку до доробку (концептуального й ремісничого) інших, особливо конкурентних, напрямів історіографічного процесу, специфіки аргументації, здобутків на ниві дослідження різних аспектів проблеми та її цілісності тощо.

Передусім варто зауважити, що на зламі ХХ—ХХІ ст. проблематика Національно-визвольної війни, як і раніше, не належить в російській історіографії до дослідницьких пріоритетів. Утім, порівняно з радянськими часами, увага до неї явно не ослабла. Звичайно, до тієї інтенсивності й продуктивності, яку бачимо наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., ще далеко, але доробок російських вчених залишається цілком конкурентним і вагомим. Саме російським історикам в останньому десятиріччі ХХ ст. належав пріоритет у дослідженні проблеми

посередницької місії Московії у справі замирення Польщі з Гетьманщиною 1653 р. (Л. Заборовський)³, образу Владислава IV у світогляді українського козацтва (Б. Флоря)⁴, постаті Івана Богуна (Б. Флоря, Т. Яковлева)⁵. З'явилися вагомі джерелознавчі дослідження московських корпусів документів (Б. Флоря, Є. Кобзарєва, В. Ченцова)⁶. Низку цікавих спостережень зроблено у діяльності з'ясування місця Гетьманщини в зовнішній політиці Молдови, Валахії, Транссільванії⁷. Істотному розширенню джерельної бази дослідження сприяла фундаментальна археографічна публікація Л. Заборовським приказної документації з історії відносин Московії та Великого князівства Литовського в середині 50-х рр. XVII ст.⁸ Плідним є внесок Л. Заборовського та Б. Флорі в дослідження міжконфесійних відносин в Україні доби Національно-визвольної війни. Зокрема, безсумнівною науковою новизною позначені узагальнення названих дослідників щодо існування відмінностей між становищем уніатів на Західній Україні (Галичині та Волині) й у Білорусі, стосовно місця релігійного питання на польсько-московських переговорах у Немежі (1656 р.)⁹.

Неабиякою проникливістю відзначаються концептуальні дослідження Л. Заборовським та Б. Флорею міжнародних відносин у Східній Європі, пов'язаних з кримським і турецьким питаннями. Близька обізнаність з предметом студій та контекстними явищами, виразна спрямованість на формування репрезентативної джерельної бази дослідження дозволили Б. Флорі ґрунтовно висвітлити порушену ще М. Костомаровим проблему турецького протекторату над Гетьманщиною¹⁰, а Л. Заборовському — міжнародну ситуацію навколо українсько-кримських та українсько-турецьких відносин¹¹.

Не перервалися й інтелектуальні контакти російських істориків з колишніми партнерами-конкурентами, особливо з українськими дослідниками. У XIX — на початку XX ст. в єдиному інституалізованому просторі з російською наукою розвивалася історіографія підросійської України (сучасні спроби об'єднати тодішні російську й українську історіографії під одним загальноросійським дахом позбавлені вмотивованого наукового сенсу), у радянські часи — й решта матерікових відгалужень української історіографії. Нині взаємовпливи спіраються лише на універсальний чинник «науки без кордонів», але від того вони не змінили. За найпромовистіший приклад може слугувати публікація саме в Україні найвагомішого сучасного концептуального дослідження історії Руїни російського історика (Т. Яковлевої).

Не може не тішити й те, що стала вищою й культура наукових дискусій. Якщо донедавна вони відбувалися за лаштунками, а «на гора», згідно з тодішніми канонами, видавалася засолоджена до пригорності рецензія, яка часто-густо не мала нічого спільного з реальною оцінкою фахівців, а подеколи й того ж таки рецензента, то тепер з'явилися приклади вільного обміну думок, усного й письмового.

На ниві російської історіографії Національно-визвольної війни стрижневим результатом сучасних взаємовпливів конкурентних у рамках цієї проблематики історіографічних шкіл стало роздроблення концептуально уніфікованого в радянські часи поля. Посилена увага української материкової історіографії та українських за походженням істориків західного світу до політичних концепцій Богдана Хмельницького, до проблеми формування еліти Гетьманщини, до пошуків цією елітою шляхів улеглітнення себе, гетьманської влади та держави, рельєфніше відображення в сучасних дослідженнях зовнішньополітичного тла, системи взаємозалежностей і противаг у Східній Європі, певні здобутки у ділянці з'ясування ієрархії ціннісних орієнтирів козацької старшини, нарешті, явна дискусійність багатьох узагальнень та висунутих тез — усе це, наклавшись на хвилю сучасної трансформації російської історіографії, спричинилося до позиціонування російських дослідників, які працюють на полі історії Національно-визвольної війни.

Притаманна сучасній російській історіографії Національно-визвольної війни поліфонія проявилася вже на рівні термінологічного та хронологічного аспектів досліджень. Усталена з кінця 1930-х рр. формула радянських часів «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.», якою хто з переконання, хто вимушено, хто трафаретно користувався в СРСР і яку в її цілісному вигляді не сприймали поза його межами, зазнала в 90-ті рр. ХХ ст. потужної інтелектуальної атаки.

Щодо першої складової формули, то до наукового консенсусу тут ще доволі далеко. Вживаються різні визначення: «Визвольна війна», «українська національна революція», «повстання Хмельницького», «Хмельниччина» тощо. Невизначеність подибуємо й у російській історіографії. Буває навіть, що в одній і тій же праці паралельно використовуються різні поняття¹². Найбільшого поширення в українській материковій історіографії набуло поняття «Національно-визвольна війна». Натомість українські історики із Західного світу, не кажучи вже про польських, уникають його застосування. На теоретичному рівні проблема порушувалася Ф. Сисиним та В. Степанковим¹³, але запитань

ще залишається більше, ніж є відповідей. Однак із середини 90-х рр. ХХ ст. дефініція «Національно-визвольна війна» поступово проникає й до понятійного апарату російських дослідників. Цим визначенням побіжно користуються, зокрема Л. Заборовський, В. Артамонов¹⁴, хоча паралельно згадані дослідники вживають й інші дефініції¹⁵. З-поміж останніх привертає увагу поняття «Народно-визвольна війна», яке, швидше за все, задумувалося як антитеза до поняття «Національно-визвольна війна». Л. Заборовський та Б. Флоря мали намір (і це підтверджується змістом їхнього відповідного спільного дослідження) наголосити на тому, що події в Україні набули вигляду «масового народного повстання»¹⁶. Однак навряд чи вжите ними визначення «народна» можна назвати вдалим, адже на ґрунті цієї війни відбувся трагічний розкол українського суспільства (народу), особливо помітний у середовищі шляхти. Ні про яку українську єдність (а лише в такому випадку варто вживати визначення «народний») не може бути й мови. З цієї ж причини ніяк не можна погодитися з тезою Л. Заборовського, що «після перших успіхів повстання набуло всенародного характеру»¹⁷.

У підсумку, якщо в українській історіографії існує дилема вибору між поняттями «Національно-визвольна війна» та «Українська національна революція», а інші визначники витиснуті на маргінес¹⁸, то в російській історіографії переважає нахил до визначень «Визвольна війна» та «Хмельниччина», без спроби обґрунтувати й те й інше. Думка Т. Яковлевої про те, що поняття «Визвольна війна» «є дещо спірним», а «Хмельниччина» — більш нейтральним¹⁹, по суті, й вичерпує собою роздуми російських істориків над проблемою. У ділянці термінології російська історіографія виглядає, таким чином, ближчою до польської та західної історіографії з їх широко вживаними поняттями «Хмельниччина» та «повстання Хмельницького»²⁰.

Натомість ставлення російських авторів до надуманої, канонізованої в радянські часи із суто політичних міркувань верхньої межі Національно-визвольної війни (1654 р.) виявило всю складність процесу подолання російською історіографією навіть найбільш анахронічної складової частини великодержавницької спадщини. Якщо українська материкова історіографія легко й безболісно позбавилася цього одіозного рудименту, то серед російських дослідників такої однозначності не бачимо. Дехто з них воліє, всупереч науковим аргументам, твердо триматися старого, при цьому жодною мірою не переймаю-

чись ні обґрунтуванням своєї візії, ні бодай полемікою з опонентами. Зокрема, утворення переяславсько-московської системи продовжують вважати заключним акордом Національно-визвольної війни В. Артамонов та Г. Санін²¹. Б. Флоря, Л. Заборовський та Т. Яковлева відійшли від традиції радянських часів і по суті опосередковано долучилися до процесу перегляду верхньої хронологічної межі Національно-визвольної війни. При цьому перші двоє з названих вище дослідників намагаються уникати виразних артикуляцій. Їхня схильність до обтічної формули «середина XVII ст.» вгадується лише з контексту. Виразнішу позицію обстоює Т. Яковлева. У світлі віднесення нею початків Руїни до 1658 р.²² можна зробити висновок, що початок гетьманування І. Виговського є для неї крайнім рубежем Національно-визвольної війни.

На ґрунті інших, стрижневих, концептуальних блоків — початок, перебіг і ступінь «одержавлення» козацьких змагань з Варшавою, козацька державність крізь призму Переяславської ради 1654 р. та подальших заходів Б. Хмельницького, — російські дослідники позиціонувалися між собою остаточно, як позиціонувалася в науковому просторі й російська історіографія загалом. Візитною карткою останньої став відхід від притлумлення в дослідженнях проблеми державотворчих процесів в Україні середини XVII ст., безумовне визнання державотворчого характеру Національно-визвольної війни та існування Козацької держави — Гетьманщини, навіть незалежного статусу останньої. Більшість російських дослідників обмежилися, однак, виголошенням суто констативних тез, приєднуючи свій голос до майже одноголосного у цій ділянці хору українських дослідників²³. До самостійних студій вдалася лише Т. Яковлева, присвятивши зазначеній проблемі спеціальну статтю та концептуальний параграф своєї відомої монографії²⁴. Книжка ця неодноразово ставала об'єктом рецензій, була й джерелом доволі гострої полеміки, у рамках якої обговорювалися також і напрацювання авторки в ділянці з'ясування політичних концепцій Б. Хмельницького та особливостей їхньої реалізації²⁵. Не входячи тут у зміст дискусії, зазначу лише, що з обох боків часами не бракувало недоречних закидів та полемічного запалу. Що ж стосується генези в козацькому світі державницької ідеї, обставин і характеру її кристалізації та втілення у реальне життя, то якраз цей аспект випав з поля зору: увага дискутантів зосереджувалася на висвітленні Т. Яковлевою переяславсько-московської системи та післяпереяславських реалій. А саме цей сюжет у працях петербурзької дослідниці є зна-

ковим для характеристики найпліднішої в сучасній російській історіографії Національно-визвольної війни тенденції, провісником якої є Т. Яковлева й про яку піде мова далі.

На відміну від своїх російських колег по цеху, названа дослідниця не уникає незручних з пункту бачення російської перспективи питань. Вона зачіпає практично весь спектр дискутованих сьогодні проблем, як-от: улегітимнення гетьманської влади та Гетьманщини як держави, сакралізація особи гетьмана, існування Козацької держави де-юре і де-факто, еволюція форми її державного устрою, старшинські угруповання, шляхта й Гетьманщина, Чигирин і Запоріжжя та ін. Дослідниця вільно орієнтується в історіографічному контексті й намагається незангажовано йти в ногу з часом, однак воліє триматися «золотої середини» або ж узагалі відсторонюватися від дискусій у тих випадках, коли йдеться не про власне ноу-хау. Так, глибоко не входячи в проблему появи ідеї унезалежнення Гетьманщини, Т. Яковлева²⁶ як і Л. Заборовський²⁷, віддає перевагу відомому концепту М. Грушевського, не помічаючи свіжих напрацювань, які цей концепт підважують. У світлі введених до наукового вжитку нових джерел першої половини 1648 р. виразно вимальовується правомірність деякого «омолодження» періоду генези в козацькій верхівці програми сепарації території гетьманського регіменту²⁸. Проте важливо, що Т. Яковлева відродила в російській історіографії інтерес до цієї проблеми, як і реанімувала відкинутий в радянські часи погляд російського дослідника Б. Нольде про те, що в 1648 р. Гетьманщина «йшла прямо до самостійного державного існування»²⁹.

У дещо інший спосіб реагує Т. Яковлева на розробку дразливішого з точки зору «возз'єднавчої візії» Національно-визвольної війни аспекту — комплексу легітимізаційних проблем, посталих перед елітою Гетьманщини. Дослідниця вдало виокремлює напрямки діяльності наближених до Б. Хмельницького інтелектуалів, висловлює слушні думки, здатні виконати роль доброго підживлювача подальших досліджень. Особливою продуктивністю відзначається свіжа ідея відтінення еволюції повноти козацької державності крізь призму порівняльного аналізу українсько-московських та українсько-польських договорів³⁰. Схожу позицію обстоює і Л. Заборовський, коли закликає розглядати Березневі статті у порівнянні з тогочасними міжнародними договорами³¹. Фактично тут слід визнати явний дослідницький пріоритет сучасної російської історіографії.

Однак, коли мова заходить про прагнення українських інтелектуалів вивести генетичний зв'язок гетьманської та князівської влади, Т. Яковлева несподівано звужує горизонти їхнього задуму. І то всупереч навіть наведеним нею конкретним фактам і з'ясованій нею ж — і не тільки — масштабності й комплексності підходу козацької еліти до проблеми улегітимнення Гетьманщини. Слушно відзначаючи, що цей задум виник задля «юридичного обґрунтування правомірності утворення Гетьманщини», дослідниця без додаткового аргументування називає його усього-навсього «хитрим вивертом професійних юристів, якими були Виговський і Тетеря», а історичну пам'ять про київських князів — туманною³². Знову ж таки без коментування залишився доробок на цьому полі — доволі результативний — інших дослідників. А проте, як свідчать ґрунтовні статті С. Плохія та Ф. Сисина, спроби поєднати козацтво з елітою Київської Русі були зроблені ще в 20-ті рр. київськими інтелектуалами, а ідея обґрунтування гетьманської влади дуже швидко вилилися у використання концепції «божественного права правителів» з наповненням її відповідними до українських умов компонентами³³.

Зауважена в обох випадках «забудькуватість» дослідниці не в'яжеться з виразно продемонстрованим нею ж нахилом до цілісного бачення інших, споріднених проблем. Радий помилитися, але, швидше за все, розгадку слід шукати в площині не науковій. Уникання явно небажаних, коли поглянути з російської дзвінниці, проблем, вочевидь може бути витлумачене як ослаблений відгомін рецидивів зангажованого історіописання. Адже й увиразнення (навіть не розв'язання) проблеми обробленості наріжних засад політичної концепції Б. Хмельницького вже навесні 1648-го та її такої ранньої спрямованості на побудову незалежної Козацької держави, визнання, слідом за С. Плохієм, глибокої продуманості підходу еліти Гетьманщини до проблеми улегітимнення гетьманської влади як даної Богом генетичної спадкоємниці влади князівської, артикуляція безпосереднього зв'язку між Київською Руссю і Гетьманщиною — усе це істотно підважує дві останні головні підвалини російськоцентричної візії Національно-визвольної війни, які ще донедавна стояли досить міцно. Мова йде про тези, що проголошують виключно автономістську спрямованість політичної програми Б. Хмельницького та наявність в українців відчуття єдності з іншими східними слов'янами, які не давали скристалізуватися ідеї самостійності козацької держави. У поєднанні з обставинами

зовнішньополітичної ситуації, це, на думку деяких авторів, робило органічним і неминучим входження Гетьманщини до державного організму Московії.

Дилема між фаховим ставленням до проблеми й підсвідомим небажанням далі розхитувати підвалини концепції іманентної заданості українсько-московського зближення середини XVII ст. була вирішена Т. Яковлевою на користь компромісу «не помічання», який давав їй змогу зберегти обличчя. При цьому, висвітлюючи інші (але вже не-безсумнівні в історіографії) складові процесу козацького державотворення та українсько-московських стосунків, дослідниця йде в ногу з часом й не зходить, як дехто з інших російських дослідників проблеми, з позицій науковості. Так, Т. Яковлева визнає договірний характер Березневих статей, додає кілька нових аргументів на користь вже неодноразово висловлюваної в історіографії тези про васалітет як визначену цими статтями форму українсько-російських відносин³⁴, слушно зауважує, що «васалітет (Гетьманщини. — В. Б.) був більшою мірою умовним, ніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана»³⁵. Продуктивним є спостереження авторки, що Березневі статті вперше юридично улегітимнювали право Гетьманщини на зовнішні зносини, що «вже починаючи з осені 1649 р. можна говорити (знову-таки де-факто) про існування незалежної Української держави, васальні відносини якої з польським королем були значно формальніші, ніж відносини придунайських князівств з Туреччиною»³⁶. Отже, дослідниця не тільки зберегла своє обличчя, а й фактично уособила собою сучасну конкурентоспроможність російської історіографії в ділянці концептуального осмислення історії Національно-визвольної війни.

На жаль, на це не спромоглися ті представники російської історичної думки, які попри все залишаються палкими поборниками відверто великодержавного підходу до історії Національно-визвольної війни. Навіть якнайдоброзичливіше прочитання відповідних текстів й прагнення зрозуміти позиції їхніх авторів не здатне заперечити цей висновок. Вчитуючись у праці Г. Саніна та В. Артамонова, не можна не помітити прагнення пристосувати великодержавницьку концепцію до нових історіографічних умов. За фасадом визнання козацької державності, «суто формального обмеження самостійності України» за Березневими статтями і навіть трактування останніх як конфедеративної угоди³⁷, за таким фасадом знову подибуємо зашкарублі концепції

про входження Гетьманщини до складу Московії за доби Б. Хмельницького, про невідворотність і суцільну прогресивність цього акту. Питання про те, як висновок Г. Саніна про «входження» узгоджується з його ж тезою про збереження Гетьманщиною незалежності, схоже, є риторичним. Якщо Т. Яковлева веде мову про те, що московський варіант розглядався Б. Хмельницьким і козацькою елітою як вимушена необхідність задля подальших змагань з Польщею, як найменше зло «з огляду на гіркий досвід союзів з Кримом, Туреччиною і Польщею»³⁸, то для В. Артамонова «на момент Переяславської Ради на спаді Визвольної війни український народ(!) чітко усвідомлював переваги «федеративного зв'язку» з одновірним та одноплемінним російським народом»³⁹. Ще далі йде Г. Санін, зауважуючи, що «Хмельницький, у свою чергу, тверезо й раціонально вважав, що тільки в єдності (підкреслення моє. — В. Б.) з Росією Україна збереже свою державність»⁴⁰.

Щодо твердження про раціональність такої думки, то тут, схоже, звичайна помилка, адже не хто інший, як Росія пізніше знищила українську державність. Як свідчать новітні дослідження, що спираються на далеко репрезентативнішу, ніж раніше, джерельну базу (взяти хоча б доробок тієї ж Т. Яковлевої), для Б. Хмельницького, говорячи словами У. Черчілля, не існувало вічних ворогів чи вічних друзів, були лише вічні українські інтереси.

Ідеологічна зашореність Г. Саніна та В. Артамонова часами доводить їх до кумедного. Так, Г. Санін, обгрунтовуючи неприйнятність для України курсу І. Виговського на зближення з Польщею й протиставляючи цей курс будімото москвоцентричній лінії Б. Хмельницького (про те, що саме останній стояв біля витоків стосунків з К. Беньовським, звісно, ні слова), зауважив: «Переорієнтація на Річ Посполиту була для України зовсім непринятною, бо означала не лише радикальне руйнування й внутрішніх зв'язків і способу (!) життя суспільства, але й зміну системи міжнародних зв'язків і відносин, з такими зусиллями створеної Хмельницьким»⁴¹. Таке враження, ніби українські землі до 1658 р. перебували в складі Московії, а не Речі Посполитої, а тому Гадяцька унія краjala життя по-живому. Чи може за 1654—1657 рр., в умовах визнаної самим Г. Саніним українсько-російської конфедерації, збереження за Гетьманщиною «у практично незмінному вигляді свого внутрішнього державного устрою» українські чинники настільки просякли новим, до того ж цивілізаційно по-іншому, ніж у тодіш-

ньому європейському світі, закромим московським життям, що вмиє і без сліду позбулися недавніх, закорінених у глибину століть ціннісних орієнтирів, системи вартостей, ментальних настанов? І такий неможливий навіть у постіндустріальному сьогоденні ментальний спринт пропонується для ранньомодерного суспільства? За тим же, що якраз виникнення переяславсько-московської системи створило принципово нову, незнану до того геополітичну ситуацію, дослідник не побивається, хоча, за аналогією, мусив би.

Та ліпшим гумористом виявився все-таки В. Артамонов. Обстоючи небездоганну з точки зору стану розробки проблеми тезу, що «промосковська орієнтація традиційно мала (в Україні. — В. Б.) більше прихильників, ніж пропольська і протурецька», дослідник доводить її, подумати тільки, тим, що «не було масової української колонізації, наприклад до Малої Польщі, Білорусії чи до Криму, але була на схід, на територію Росії»⁴². Недоречності, м'яко кажучи, цього перла настільки кричущі, що залишається лише розвести руками й запитати: «Ви це серйозно?».

Після таких пасажів немає чого дивуватися алогічним аж до софістичності тезам Г. Саніна, що тільки «завдяки возз'єднанню-конфедерації з Росією небезпека національного поневолення була усунута», ба більше, що подальше «вигасання української автономії в складі Росії було пов'язане не стільки з розвитком абсолютизму, хоча й це відіграло немалу роль, скільки з тяжким вирішенням зовнішньополітичних проблем»⁴³. Таке враження, що, за Г. Саніним, знищення Росією української державності, подальша цілеспрямована політика зросійщення зовсім не є «національним поневоленням», у той час, як ополчення — брутальна форма останнього. Українці та інші етноси мусили тішитися зі щасливої нагоди покласти свою ідентичність на вітер великої цивілізаційної мети — реалізації російських зовнішньополітичних задумів. Принагідно цікаво було б дізнатися, які саме зовнішньополітичні пріоритети заважали вирішувати Росії існування Гетьманщини? Чи, бува, не закріплення на Чорноморському та Азовському узбережжях, нездійсненне без участі українських козаків (гетьманців та запорожців), так що, навіть ліквідувавши Запорізьку Січ, Катерина II була змушена відроджувати козацькі формації, аби уможливити успіх у новій російсько-турецькій війні? Чи, може, колонізації Кубані, проведений козацькими руками, чи перетворенню Московії на балтійську державу, за що наклали головами тисячі козаків?

Не викликає подиву й використання Г. Саніним поняття «возз'єднання України з Росією», наукова некоректність якого сьогодні помітна навіть неозброєним оком. Утім, не відмовляються від цього поняття й представники поміркованої течії в сучасній російській історіографії — Б. Флоря та Л. Заборовський⁴⁴. Останній навіть намагається спеціально обґрунтувати необхідність збереження дефініції в науковому обігу, зауважуючи, що «не сам термін, але відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього нерідко траплялися у висловлюваннях мешканців гетьманату»⁴⁵. Але ж ці висловлювання (жодного з них, до речі, дослідник так і не наводить), не можуть бути самодостатнім чинником, до того ж потребують як деконструкції, так і точного вписування в історичний контекст. Однак у будь-якому випадку нікуди не дітися від головного: чи впливає об'єднання Московії й Гетьманщини в одне ціле з юридичного змісту Березневих статей та наступного перебігу українсько-російських стосунків і як можна назвати возз'єднанням об'єднаний проект, якщо його суб'єкти (у нашому випадку держави Московія і Гетьманщина) ніколи до того не були одним цілим? Ще неоконкретнішим виглядає використання в контексті «возз'єднання з Росією» політоніма «Україна», адже спілку з Москвою уклала лише Козацька держава, еліта якої ніколи не була політичним народом для решти українських земель.

Заідеологізованістю віє також від тез Б. Флорі щодо «входження гетьманства (унаслідок Переяславської ради. — *В. Б.*) до складу Російської держави», та що входження це «було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами»⁴⁶. Стосовно другого узагальнення, то запропонований дослідником самодостатній аргумент — листування між Чигирином і Москвою з приводу формування переяславсько-московської системи, а також промови представників обох сторін в Переяславі та Москві — принципово не може бути визнаний таким. Адже обидві групи джерел є зразками політичної риторики, покликаної, як відомо, відбивати військово-політичні інтереси, а не світоглядні імперативи. Останні завжди притлумлені в таких джерелах ритуальним для кожної епохи й пристосованим до конкретної ситуації та конкретного суб'єкта словесним плетивом, відтак, не можуть реконструюватися шляхом сприйняття останнього за чисту монету. Як далеко можна зайти, коли буквально трактувати формулювання середньовічних і ранньомодерних дипломатичних до-

кументів, говорити не доводиться. Інших аргументів, і зокрема для відтінення возз'єднавчих потуг українців, Б. Флоря не знаходить, як і не висловлює свого стосунку до спостереження Ф. Сисина, що стимульований Національно-визвольною війною розвиток українсько-московських контактів приводив, якраз навпаки, «до зростання усвідомлення різниці між двома народами, яку неможливо було подолати будь-якими теоріями династичних прав та історичного походження», що «новий контакт (українців і московитів. — В. Б.) розширив коло людей в Україні, які вважали себе відмінними від московитів, або великоросів»⁴⁷. Поза увагою дослідника залишився й висновок С. Плохія про те, що «як можна судити з гетьманських листів, його канцелярія на чолі з Виговським і він сам легко переходили від однієї системи юридичних аргументів і релігійних образів до іншої залежно від того, кому адресувався черговий лист — царю, королю чи султану»⁴⁸. Врешті, Б. Флоря суперечить сам собі, коли в одній статті пише про «входження гетьманства до складу Російської держави», а в іншій, разом із Л. Заборовським — про «перехід козацької держави під російський протекторат»⁴⁹.

Маючи під рукою ґрунтовні дослідження з історії дипломатії Б. Хмельницького⁵⁰, а також беручи до уваги ту роль (з'ясовану В. Липинським⁵¹), яку гетьман відводив формалізації стосунків з Московією у справі розв'язання проблеми улегітимнення власної влади й загалом Гетьманщини, важко погодитися з дивним припущенням Л. Заборовського, що гетьман спочатку не мав наміру направляти посольство до Москви для письмового оформлення військово-політичного зближення Гетьманщини та Московії, але був підштовхнутий до такого кроку відмовою В. Бутурліна присягти за царя⁵².

Загальний висновок із усього сказаного вище такий: сучасна російська історіографія української Національно-визвольної війни середини XVII ст. переживає непростий період позиціонування відносно традиційної російськоцентричної парадигми, котрий, як завжди у таких випадках буває, позначений співіснуванням модернізованого старого й невикристалізованого нового. Навіть у кращих текстах, які роблять російську історіографію проблеми конкурентоспроможною як на полі концептуальних узагальнень, так і на полі розробки конкретних проблем, не подоланий підхід до них з позицій виключної російської перспективи. У сучасній російській історіографії Національно-визвольної війни виопуклилися принаймні три тенденції: свідоме уникнення кон-

цептуалізації досліджень при одночасному результативному з'ясуванні недостатньо розроблених окремих проблем; затята й незграбна оборона ортодоксальної великодержавницької візії; спроби нових концептуальних побудов через відфільтрування історіографічної спадщини та сучасного наукового доробку. Остання тенденція, знаковим репрезентантом якої є Т. Яковлева, позначена суттєвим переосмисленням продуктивності великодержавної історіографії під кутом зору новітніх здобутків у дослідженні проблеми. Але й тут присутній традиційний лейтмотив російської історіографії, влучно означений Г. Карповим: «Статті Богдана Хмельницького мають не тільки історичний інтерес, але й *державний*»⁵³. Тож найточніше буде визначити сучасний стан російської історіографії проблеми як роздоріжжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шанский Д. Н. Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин. — М., 1983. — С. 54.
2. Див. Карпов Г. Критический обзор главных русских источников, к истории Малороссии относящихся за время 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М. 1870. — С. 44, 48—51, 53; Його ж. Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 35, 45.
3. Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 238—244.
4. Флоря Б. Н. Запорозьке козацтво і плани Турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — С. 79—103.
5. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуну // Україна в минулому. — Львів, 1992. — Випуск 2. — С. 70—77; Яковлева Т. Іван Богун-Федорич // Київська старовина. — 1992. — № 5. — С. 43—53.
6. Кобзарева Е. Н. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е годы XVII ст. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. — М., 2000. — С. 53—80; Флоря Б. Н. 50-е годы XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации источников в деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. — С. 9—23; Ченцо-

ва В. Г. Источники фонда «Сношения России с Грецией» Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе // Там же. — С. 151—179.

7. Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е годы XVII ст. // Русская и украинская дипломатия... — С. 115—132; Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Там же. — С. 133—150.

8. Заборовский Л. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. — М., 1995.

9. Заборовский Л. В., Флоря Б. Н. Народно-освободительная война украинского народа и отношения католической, униатской и православной церквей в середине XVII в. // Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. Часть вторая: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия. — М., 1999. — С. 175—188; Заборовский Л. В. Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? // Славяноведение. — 1992. — № 6. — С. 52—58; Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (Предыстория). Документы // Славяне и их соседи. Вып. 3: Католицизм и православие в средние века — М., 1991.

10. Флоря Б. Богдан Хмельницкий і турецька протекція // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 87—107.

11. Заборовский Л. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Османская империя и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — С. 190—225.

12. Див. зокрема: Заборовский Л. Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования. // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 40; Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 131, 133—134.

13. Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття:

політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 26—45; Sy-syp F. E. War der Chmel'nyúckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Het'manstaates // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1995. — B. 43, H. 1.

14. Див. зокрема: Артамонов В. А. Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 90; Заборовский Л. Переяславская Рада... — С. 40, 45;

15. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти... — С. 90; Заборовский Л. Переяславская Рада... — С. 40; Заборовский Л. В., Флоря Б. Н. Народно-освободительная война... — С. 175; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція . — С. 91.

16. Заборовский Л. В., Флоря Б. Н. Народно-освободительная война... — С. 175.

17. Заборовский Л. Порта, Крымское ханство и государства... — С. 194.

18. Застосування цього терміну В. Смолієм та В. Степанковим відносно подій 1648—1657 викликане зовсім іншим чинником, а саме визначенням ними верхньої хронологічної межі власне Національно-визвольної війни 1676 роком (Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції... — С. 24—36.

19. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 7.

20. Порівн. хоча б з: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Львів, 1996. — С. 127; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні української нації // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 67—76.

21. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти... — С. 99; Санин Г. Антиосманские войны в 70—90 —е годы XVII века и государственность Украины в составе России и речи Посполитой // Там же. — С. 61, 64.

22. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині... С. 7.

23. Див. зокрема: Артамонов В. А. Позиции гетманской власти... — С. 91; Заборовский Л. Переяславская Рада... — С. 42—48; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція. — С. 87—104; Його ж. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени //

Россия — Украина: история взаимоотношений. — С. 19; Санин Г. Антиосманские войны... С. 62—66.

24. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині...; Вона ж. Украинская шляхта и государственная идея... — С. 131—141.

25. Перелік рецензій див.: Український гуманітарний огляд. — К., 2001. — Випуск 5. — С. 216. Полеміку див.: Український гуманітарний огляд. — К., 1999. — С. 46—65; Український гуманітарний огляд. — К., 2001. — Випуск 5. — С. 207—221.

26. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині... — С. 53.

27. Заборовский Л. Порта, Крымское ханство и государства... — С. 200.

28. Ця проблема порушується в роботах Ю. Мищика та В. Степанкова (Мищик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — 25—39; Степанков В. Проблема становлення монархічних форм правління Богдана Хмельницького //Український історичний журнал. — 1995. — 14. — С. 18.

29. Нольде Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1799). Историко-юридический очерк. — Пг., 1915. — С. 3.

30. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине... — С. 54—58.

31. Заборовский Л. Переяславская Рада ... — С. 47.

32. Яковлева Т. Генезис государственной идеи... — С. 52—53.

33. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620—1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1922. — Вип.1. — С. 66; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Medievalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1994. — Т. 3. — С. 86—110.

34. Див. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. — К., 2001. — С. 69.

35. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині... — С. 52—55.

36. Там же. — С. 55.

37. Санин Г. Антиосманские войны... С. 62—63.

38. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині... — С. 55.

39. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти... — С. 91.

40. Санин Г. Антиосманские войны... — С. 64.

41. Там же. — С. 65.

42. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти... — С. 91.
43. Санин Г. Антиосманские войны... — С. 61.
44. Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 45; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція. — С. 87.
45. Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 45.
46. Флоря Б. Н. О некоторых особенностях... С. 19.
47. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль... — С. 70.
48. Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 р. // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — К, 1995. — Т. 4. — С. 85.
49. Флоря Б. Н. О некоторых особенностях... С. 19; Заборовський Л. В., Флоря Б. Н. Народно-освободительная война... — С. 181.
50. Див. хоча б останні дослідження: Горобець В. Еліта козаської України... С. 59—177; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. — Львів, 1996. — Ч. 1: 1654 рік.
51. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст... — С. 148—229.
52. Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Липинський В. Твори. — С. 23—30.
53. Заборовский Л. Переяславская Рада... С. 45.
54. Карпов Г. Критический обзор... — С. 21.